# XALQ MAQOLLARIDA “ILM-MA’RIFAT” SEMALI LUG‘AVIY BIRLIKLARNING QO‘LLANILISHI

**Raxmatullayeva Dilafruzxon Shuxratovna**
Qo‘qon davlat universiteti o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti, PhD
Elektron pochta**:** dilafruzxonrahmatullayeva53@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-0568-3137

***Annotatsiya***
*Mazkur maqolada xalq maqollarida qo‘llanilgan “ilm-ma’rifat” semali lug‘aviy birliklarning semantik va lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Ilm, bilim, ma’rifat, aql, ustoz va kitob kabi tushunchalarning xalq maqollaridagi ifodalanish usullari hamda ularning xalq dunyoqarashini shakllantirishdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, ilm-ma’rifat semali birliklarning tarbiyaviy ahamiyati va milliy qadriyatlarni aks ettirishdagi roli ochib beriladi.*
***Kalit so‘zlar:*** *Xalq maqollari, ilm-ma’rifat, sema, lug‘aviy birlik, semantika, lingvokulturologiya, bilim, aql, ustoz, kitob, tarbiya, xalq og‘zaki ijodi.*

## KIRISH

Xalq maqollari har bir xalqning asrlar davomida shakllangan hayotiy tajribasi, dunyoqarashi, ma’naviy qadriyatlari va axloqiy mezonlarini o‘zida mujassam etgan xalq og‘zaki ijodining muhim namunalaridan biri hisoblanadi. O‘zbek xalq maqollarida ilm-ma’rifat, bilim olish, aql-zakovat, tarbiya va komillik g‘oyalari alohida o‘rin egallaydi. Shu bois xalq maqollarida qo‘llanilgan “ilm-ma’rifat” semali lug‘aviy birliklarni o‘rganish nafaqat lingvistik, balki madaniy va ma’naviy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

“Ilm-ma’rifat” semasi bilan bog‘liq lug‘aviy birliklar tarkibiga ilm, bilim, ma’rifat, aql, tafakkur, ustoz, maktab, kitob, o‘qish, o‘rganish, tarbiya kabi tushunchalar kiradi. Ushbu birliklar xalq maqollarida insonning kamolotga erishishi, jamiyatda munosib o‘rin egallashi va hayotdagi muvaffaqiyatlari uchun asosiy omil sifatida talqin etiladi. Masalan, “Bilim – baxt kaliti”, “Ilm olgan xor bo‘lmas”, “Aql yoshdan, odob boshdan” kabi maqollar ilm va ma’rifatning inson hayotidagi beqiyos o‘rnini ifodalaydi. Bunday maqollar orqali xalqning ilm-fanga bo‘lgan munosabati, bilimli insonlarga nisbatan hurmati va ma’rifatga intilish an’analari namoyon bo‘ladi.

Xalq maqollarida ilm-ma’rifat semali birliklar ko‘pincha majoziy va obrazli ifodalar orqali beriladi. Jumladan, ilm nurga, jaholat esa zulmatga qiyoslanadi. Bu holat xalq tafakkurida ilmning ezgulik, taraqqiyot va yuksalish ramzi sifatida qabul qilinganligini ko‘rsatadi. “Ilm – nur, jaholat – zulmat” maqoli ana shu qarashlarning yorqin ifodasidir. Shuningdek, maqollarda kitob va ustoz obrazlari ham ilm-ma’rifat manbai sifatida tasvirlanadi. Ular insonni to‘g‘ri yo‘lga boshlovchi, ma’naviy barkamollikka yetaklovchi vosita sifatida talqin qilinadi [1, 54.].

Lingvistik nuqtai nazardan qaralganda, ilm-ma’rifat semali lug‘aviy birliklar xalq maqollarining mazmuniy markazini tashkil etadi. Ular maqollarning tarbiyaviy va didaktik vazifasini kuchaytirib, yosh avlodni bilim olishga, izlanishga va o‘z ustida ishlashga undaydi. Shu bilan birga, mazkur birliklar xalqning tarixiy xotirasi, ijtimoiy

tajribasi va ma’naviy merosini avloddan-avlodga yetkazishda muhim vosita vazifasini bajaradi.

Xalq maqollarida qo‘llanilgan ilm-ma’rifat semali lug‘aviy birliklar o‘zbek xalqining bilim va ma’rifatga bo‘lgan yuksak e’tiborini, komil inson tarbiyasi haqidagi qarashlarini hamda milliy qadriyatlarini aks ettiradi. Ushbu birliklarni lingvistik va semantik jihatdan o‘rganish xalq tafakkuri, til boyligi va ma’naviy madaniyatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shu sababli ilm-ma’rifat semali lug‘aviy birliklarning xalq maqollaridagi qo‘llanilishi tilshunoslik, folklorshunoslik va lingvokulturologiya fanlari uchun dolzarb tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi [2, 38.].

Til insoniyat tafakkurining mahsuli va jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Har bir xalqning ma’naviy dunyosi, madaniyati, urf-odatlari va qadriyatlari uning tilida o‘z aksini topadi. Shu bois tilshunoslikda til birliklarining ma’no xususiyatlarini o‘rganish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri sanaladi. So‘zlarning ma’no tarkibini, ularning o‘zaro munosabatlarini hamda ma’lum bir tushunchani ifodalovchi birliklar tizimini tadqiq etish semasiologiya va leksikologiyaning asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Xususan, ilm-ma’rifat semali lug‘aviy birliklarni o‘rganish xalqning bilim, tafakkur, tarbiya va ma’naviyat haqidagi qarashlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tilshunoslikda sema so‘z ma’nosining eng kichik ma’noviy tarkibiy qismi sifatida talqin qilinadi. Har qanday leksema o‘z tarkibida bir necha semalarni mujassamlashtiradi. Ushbu semalar yig‘indisi so‘zning umumiy ma’nosini shakllantiradi. Masalan, “ilm” leksemasi tarkibida bilim, o‘rganish, anglash, tajriba va tafakkur kabi semalar mavjud. Xuddi shuningdek, “ma’rifat” so‘zida bilimlilik, madaniyatlilik, komillik va ma’naviy yetuklik semalari mujassamlashgan. Shu jihatdan ilm va ma’rifat tushunchalari o‘zaro yaqin bo‘lib, insonning intellektual va ma’naviy kamolotini ifodalovchi muhim kategoriyalar hisoblanadi.

Zamonaviy tilshunoslikda semantik maydon nazariyasi alohida ahamiyatga ega. Ushbu nazariyaga ko‘ra, ma’lum bir mavzuga oid bo‘lgan leksemalar o‘zaro semantik munosabatga kirishib, yagona semantik maydonni hosil qiladi. Ilm-ma’rifat semantik maydoni ham o‘z ichiga ilm, bilim, aql, zakovat, tafakkur, idrok, ustoz, shogird, maktab, kitob, qalam, tarbiya, odob, hunar kabi ko‘plab lug‘aviy birliklarni qamrab oladi. Mazkur birliklar umumiy “bilim va ma’naviy kamolot” semasi asosida birlashadi. Shu sababli ular xalq maqollari va boshqa folklor namunalarida bir-biri bilan mazmuniy bog‘liqlikda qo‘llanadi. Ilm-ma’rifat tushunchasi insoniyat taraqqiyoti tarixida doimo yuksak qadrlangan. Sharq mutafakkirlari ilmni inson kamolotining asosiy omili sifatida baholaganlar. Jumladan, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy kabi allomalar ilmni insonni yuksaltiruvchi, jamiyat taraqqiyotini ta’minlovchi eng muhim omil sifatida e’tirof etganlar. Ularning asarlarida ilm va ma’rifatga intilish insonning eng oliy fazilatlaridan biri sifatida talqin qilinadi. Mazkur g‘oyalar xalq og‘zaki ijodi, ayniqsa maqollarda ham o‘z ifodasini topgan [3, 55.].

Ilm-ma’rifat semali lug‘aviy birliklarning nazariy asoslarini o‘rganishda konsept tushunchasi ham muhim o‘rin tutadi. Kognitiv tilshunoslikda konsept inson ongida shakllangan va muayyan madaniyatga xos bo‘lgan bilimlar majmui sifatida izohlanadi.

Ilm konsepti o‘z tarkibiga bilim, tafakkur, tajriba, izlanish, o‘qish va o‘rgatish kabi tushunchalarni birlashtiradi. Ma’rifat konsepti esa nafaqat bilimlilikni, balki ma’naviy barkamollik, odob-axloq va madaniyatni ham qamrab oladi. Shu sababli xalq maqollarida ilm va ma’rifat ko‘pincha bir-birini to‘ldiruvchi tushunchalar sifatida qo‘llanadi. O‘zbek xalq maqollari tarkibida ilm-ma’rifat semali birliklar keng uchraydi. Bu holat xalqning azaldan ilm-fan va ta’limga katta e’tibor berganligini ko‘rsatadi. “Bilim boylikdan afzal”, “Ilm – aql chirog‘i”, “Bilagi zo‘r birni yiqar, bilimi zo‘r mingni yiqar”, “Aql yoshdan, odob boshdan” kabi maqollar ilm va ma’rifatning inson hayotidagi o‘rni va ahamiyatini yorqin ifodalaydi. Mazkur maqollarda ilm insonni ulug‘lovchi, uni jamiyatda munosib mavqega olib chiquvchi kuch sifatida talqin etiladi [4,27.].

Ilm-ma’rifat semali birliklarni tasniflashda ularni bir necha semantik guruhlarga ajratish mumkin. Birinchi guruhga bevosita bilim olish jarayonini ifodalovchi ilm, bilim, ma’rifat, tafakkur, idrok kabi leksemalar kiradi. Ikkinchi guruhga ta’lim va tarbiya bilan bog‘liq ustoz, murabbiy, maktab, ta’lim, tarbiya kabi birliklar mansubdir. Uchinchi guruhni aql-zakovat tushunchasini ifodalovchi aql, zakovat, farosat, donishmandlik kabi so‘zlar tashkil etadi. To‘rtinchi guruh esa kitobxonlik va o‘qish jarayoni bilan bog‘liq kitob, qalam, yozuv, mutolaa kabi leksemalarni o‘z ichiga oladi. Ushbu guruhlarning barchasi umumiy ilm-ma’rifat semantik maydonining tarkibiy qismlari hisoblanadi. Ilm-ma’rifat semali lug‘aviy birliklar nafaqat nominativ, balki tarbiyaviy va pragmatik vazifalarni ham bajaradi. Ular xalqning yosh avlodga qaratilgan nasihatlari, hayotiy tajribalari va axloqiy qarashlarini ifodalashga xizmat qiladi.

## XULOSA

Xalq maqollari tarkibida qo‘llangan bunday birliklar insonlarni ilm olishga, ustozlarni hurmat qilishga, kitob mutolaasiga va doimiy izlanishga undaydi. Shu jihatdan ular milliy ma’naviyat va madaniyatning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Demak, ilm-ma’rifat semali lug‘aviy birliklar o‘zbek tilining muhim leksik qatlamlaridan biri bo‘lib, ular xalqning asrlar davomida shakllangan bilim va ma’naviyat haqidagi tasavvurlarini aks ettiradi. Ushbu birliklarni semantik, kognitiv va lingvomadaniy jihatdan tadqiq etish xalq tafakkuri, milliy qadriyatlar hamda tilning ma’noviy imkoniyatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Shuning uchun ham ilm-ma’rifat semali lug‘aviy birliklarning nazariy asoslarini o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

## FOYALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Abdushukurov B. Eski turkiy adabiy til leksikasi. Toshkent: Tafakkur Bo`stoni. – 2015. – 192 bet.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o’zbek tili. – Тошкент: Universitet, 2006. – 476 bet.
3. O‘zbek xalq maqollari. Tuzuvchilar: T.Mirzayev, A.Musoqulov, B.Sarimsoqov. – Toshkent: Sharq, 2005. – 512 bet.
4. Абдураҳмонов Х. Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг синтактик хусусиятлари бўйича кузатишлар.– Тошкент: Фан, 1971.– 184бет.

5. Акрамов Ш. Гап бўлакларининг [WPm] қолипли валентлик аспектидаги талқини. Қўқон: ҚўқонДПИ, 2018. – 125 бет.

6. Бердиалиев А. Ўзбек тили синтактик қурилиши асосининг парадигматик тизими. Хўжанд, 2019. – 80 бет.

7. Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. М.: ВШ, 1990. – 176 стр.

8. Васильев Л.М. Семантика русского глагола. М.: ВШ, 1981. – 184 стр.

9. Дадабоев Х. Қадимги ёзма ёдгорликларда ҳарбий лексика // Адабий мерос. 1980. – 114 бет.

10. Искандарова Ш. Тил системасига майдон асосида ёндашув. Тошкент: Фан, 2007. – 152 бет.